

The author stresses that the semantics of dialect phraseological units is closely related to the background knowledge and practical experience of linguistic identity, to cultural and historical traditions of the people.

Attention is focused on the need to study Ukrainian dialect phraseology in artistic texts, because it gives a wealth of material to describe the national picture of the world due to the nature of perception and fixture of attainments of society, traditions, customs in language and their reflection with the help of memory.

The author makes a conclusion that dialect phraseological units, used in artistic texts, allow the writer to convey peculiarities of world perception of certain nation; that is why understanding of the interaction of language and culture through dialect phraseology will help deepen linguistic and cultural aspects in the study of Ukrainian phraseology.

Key words: *idiom, dialect phraseological unit, artistic text, cultural linguistics, cultural and national connotation.*

Отримано: 21.01.2015 р.

УДК 070: 808.2: 81'271

Дзюбак Н.М.

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОМИЛОК

Когнітивна діяльність людини безпосередньо пов'язана із мовою, мовленням, комунікацією. На зв'язок мови із процесом пізнання нового, розвиток знань людини про світ на основі відповідних психологічних процесів свого часу звернули увагу психологи, психотерапевти, мовознавці та методисти. Ці питання знайшли відбиття у працях зарубіжних дослідників В. Гумбольдта, І. А. Бодуена де Куртене, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Р. Джекендоффа, Ч. Філлмора, Л. Талмі, А. Гольдберга, Дж.Тейлора, Ж.Фоконьє та ін. Роль когніцій у становленні одиниць різних мовних рівнів розглядали О.О. Потєбня, Л.Г.Зубкова, Н.А.Кобриня та інших. Однак мало хто із них звертав увагу на відхилення, що виникають під час пізнання людиною дійсності, та їх наслідки у мові, мовленні, спілкуванні.

Мета нашої наукової розвідки – на основі аналізу мовленнєво-когнітивної діяльності людини, визначити особливості породження відхилень, які ми будемо трактувати як когнітивні помилки. Для досягнення мети вважаємо за потрібне виконати такі *завдання*: 1) визначити взаємозв'язки пізнання, мислення та мовлення як процесів, що є складниками когнітивної діяльності людини; 2) на основі аналізу наукової та навчально-методичної літератури розглянути підходи до природи та особливостей когнітивних відхилень; 3) з'ясувати вплив когнітивних відхилень на мову та мовлення.

Основою методології когнітивної лінгвістики стали теоретичні досягнення психолінгвістики. Саме психолінгвісти обґрунтували думку, що людське мислення має невербальну природу. Воно реалізується за допомогою універсального предметного коду. Базовими одиницями цього коду є концепти – своєрідні одиниці кодування. Впорядкована сукупність концептів у свідомості людини утворює його концептосферу. Людське мислення базується на ґрунті концептосфери, що складається із концептів – своєрідних квантів знання, які постійно змінюються і оновлюються.

Концепт має цілком визначену структуру, що ґрунтується на польовому принципі і складається із чуттєвого образу, інформаційного змісту та інтерпретаційного поля. Структура концепту не жорстка, однак необхідна для його існування і входження до концептосфери. Вона залежить від національних, соціальних, групових та індивідуальних особливостей суб'єкта (суб'єктів) пізнання.

Мова – один із засобів доступу до свідомості людини, його концептосфери, до змісту і структури концептів як одиниць мислення. У процесі пізнання людина засвоює великий обсяг інформації, але не усі ці знання потребують вербалізації. За допомогою мовних знаків людина кодує лише ту частину інформації, яка є найбільш важливою і комунікативно затребуваною. А отже, «знаки мови лише пунктир на просторі концептуальних смислів» [1, 23], за допомогою яких можна пізнати і експлікувати значну частину концептуального змісту людської свідомості.

У разі комунікативної необхідності концепт може бути вербалізований різними способами (лексичними, фразеологічними, синтаксичними тощо) і за допомогою цілого комплексу мовних

засобів, систематизація і семантичний опис яких дозволяє виділити когнітивні ознаки і когнітивні класифікатори, що можуть використовуватись для моделювання концепту.

Найменшою знаковою одиницею мови є слово. Його природу визначають три ознаки: предмет позамовної дійсності, який номінує слово; матеріальна форма вираження (слово це комплекс звуків або графем); значення, закріплене суспільною комунікативною практикою. Згідно з семіотичним принципом саме ці ознаки дають підставу вважати його мовним знаком. Адже, на думку А.П. Грищенка, знаком може бути «будь-який матеріальний предмет, якщо в процесі спілкування він виступає засобом передачі думки, інформації про інший предмет, найрізноманітніші прояви світу позамовної дійсності, включаючи в духовну та психічну діяльність носіїв відповідної мови» [6, 114].

Знаки є своєрідними інформаційними кодами. Потреба людини у кодуванні отриманої в процесі пізнання інформації продиктована обмеженими властивостями пам'яті, економією її зусиль. У нашій свідомості існує ідеальне віддзеркалення світу. Ми можемо уявити будь-який предмет або явище, тобто вичленувати його із суцільної картини, зосередити на ньому увагу. Коли з цим образом рефлекторно поєднується звуковий комплекс і цей зв'язок закріплюється в свідомості, виникає слово з певним лексичним значенням. У пам'яті утворюється стійкий образ певного звукового комплексу (образ слова), який щоразу, коли його чуємо, викликає в уяві образ того самого предмета реальної дійсності. Реальний предмет (чи явище) як об'єкт найменування називається денотатом (позначуваним). Його узагальнений, абстрактний образ у нашій уяві – це сигніфікат (позначка, образ). Коли сигніфікат пов'язується з образом слова, стає лексичним значенням слова. Тому, коли ми бачимо реальний предмет (чи явище), завдяки сигніфікатору пригадуємо його назву. І навпаки, коли чуємо назву, через образ слова активізуємо сигніфікат і, зіставляючи його з довідками, упізнаємо названий словом предмет (чи явище). Значення і звукова форма слова виступають як нерозривна єдність, у якій лексичне значення – ідеальний зміст, а звукова форма – матеріальна оболонка. Однак не усі слова мають лексичне значення. Службові слова мають лише матеріальну оболонку, і виконують релятивну функцію слугують для зв'язку слів у реченні й виконують допоміжну роль у інтерпретації змісту, наприклад: стіл – до столу; батько, мати – батько і мати (батьки) тощо.

Для вираження концептосфери людині не достатньо мінімальних знаків (слів). Найменшою одиницею плану вираження є висловлення – мовленнєвий відрізок, створений в процесі конкретного мовленнєвого акту, що формується із знаків нижчих рівнів і є складником знака вищого рівня – дискурсу. Тобто усі мовні знаки становлять упорядковану рівневу систему. Система мовних знаків, які використовуються у суспільстві для вербалізації концептів називається мовою. Мова не лише унікальний засіб усного, писемного та електронного спілкування, але й носій усіх знань, які є компонентом кожної науки. Вона – основа інтеграції наук, розгортання міждисциплінарних досліджень, у тому числі й українознавчих. Мова є продуктом природно-історичного розвитку людства, пріоритетною ознакою окремішності етносу, нації, їх берегинею. У мові акумулюються історія, культура й духовність нації, її ментальність, суспільна свідомість, традиції, звичаї, моральні цінності.

Кожне наступне покоління пізнає навколишній світ не безпосередньо, а через ментальну концептосферу, тобто спираючись на ті знання, що акумулювало суспільство упродовж свого існування. Значна кількість цих знань відбита у мові. Тому в когнітивному аспекті мова є не лише засобом пізнання, а й об'єктом пізнання. У процесі опанування мовою людина засвоює певний набір мовних знаків, моделі та правила поєднання знаків нижчих рівнів мови у складніші – звуків у слова, слів у речення, речень у текст тощо, а також функціональну їх специфіку. Увесь набір мовних знаків і правила їх моделювання та функціонування, що склалися у суспільстві, є своєрідною ідеальною системою, яку у когнітивній лінгвістиці прийнято називати метамовою, а мову реального носія мови – природною мовою. Оволодіння природною мовою – це безпосередня пізнавальна діяльність людини, яка має індивідуально-перцептивний характер. За своєю суттю перцептивне сприймання трактується як складний процес, в ході якого інформація про окремі властивості об'єкта пізнання сполучається в сенсорний образ та інтерпретується як інформація породжена об'єктами або подіями оточуючого середовища на основі власних переконань та умовиводів. Джерелами такого пізнання можуть бути: безпосередній сенсорний досвід (сприйняття дійсності органами чуття); предметна діяльність (операції людини з предметами); мисленнєві операції людини з концептами, що вже сформовані у її свідомості; комунікативна діяльність (в процесі виховання, навчання, професійної діяльності тощо); процеси самопізнання (робота із словниками, довідниками, енциклопедіями тощо). Не усі розглянуті джерела можна розглядати як такі, що дають достовірну інформацію. Чуттєвий образ, що складає ядро інформаційного змісту мовного знака, часто формується на основі першого враження про предмет чи явище або ж оснований на досвіді первинної взаємодії з предметом чи знаком, що призведе до відхилення від

ідеального утворення. У таких випадках має місце викривлення сприймання, що у когнітивістиці класифікують як когнітивне викривлення (девіацію).

Когнітивні девіації – це систематичні помилки у мисленні чи шаблонні відхилення, що виникають на основі дисфункційних переконань, які потрапили у когнітивні схеми і можуть бути легко виявлені під час аналізу думок. На них вперше звернули увагу психологи та психотерапевти в ході психологічних експериментів і згодом описали. На думку вчених, такі девіації є прикладом ментальної поведінки, що склалася в результаті еволюції. Одні з них сприяють більш ефективним діям і швидким рішенням, тому виконують адаптивну функцію. Інші виникають через відсутність відповідних навичок мислення або через неадекватне використання навичок, які за інших обставин були адаптивними.

Когнітивна природа помилок надзвичайно складна. У когнітивній взаємодії з навколишнім світом суб'єкт пізнання виконує певні дії (фізичні, ментальні, перцептивні, мовленнєві) і оцінює ці дії, що знаходить вираження в правильних і неправильних інтуїтивних судженнях, в індуктивних міркуваннях, особистій думці, тобто у когнітивних структурах, які властиві людині. Відповідно ситуація помилки передбачає як мінімум дві дії: одна відбувається реально, а друга є результатом ментального опрацювання цієї дії в концептосфері суб'єкта пізнання. Тобто суб'єкт виконує певні дії, щоб досягти визначеного результату, але результат не завжди відповідає запланованому. В такому випадку дія оцінюється як помилкова. Її помилковість встановлюється шляхом зіставлення із правильним судженням чи безпосередніми фактами. Неправильні судження мають вторинну природу, оскільки виникають як наслідок помилок у сприйнятті; помилок під час виконання автоматичної діяльності; помилок при ідентифікації предметів, явищ; помилок у ситуації вибору тощо. Оскільки усі ці процеси тісно пов'язані з мовою, то знаходять у ній безпосереднє відбиття.

Основи виявлення когнітивних тактик, що зумовлюють виникнення мовних девіацій, були закладені у працях Ш. Баллі. Їх значно розвинув А. Фрей.

Він вперше став розглядати девіацію не як «патологію», а як явище, що виникає для заповнення лакун в ідеально правильній мові, тобто метамові, особливо в тих випадках, коли вона – двозначна. Автор мав на меті визначити, які функції виконують девіації. Твердо переконаний у тому, що помилки потрібно досліджувати у динаміці – тобто те, те що вважалося нормою, може стати помилкою, і навпаки, те, що сприймалося як помилка, має шанс стати правилом, – науковець визначив чотири потреби, що зумовлюють виникнення девіацій у різних мовах: потребу в асиміляції, потребу у диференціації, потребу у лаконічності, потребу в експресивності. Потребу в асиміляції А. Фрей розглядає на всіх рівнях мови і визначає такі її різновиди, як потребу в аналогії (семантичній чи формальній) та потребу в уподібненні. Потреба в диференціації має місце тоді, коли потрібно уникнути двозначності. Потреба в лаконічності може виражатися в економії мовних засобів та постійності знаків, що зумовлена економією зусиль пам'яті. Потреба в експресивності призводить до виникнення нових мовних засобів.

Теорія мовних девіацій А. Фрея стала значним поштовхом для подальших досліджень, однак окремі її положення піддавались критиці, зокрема те, що деякі девіації можуть бути зумовлені одразу кількома потребами і мати не одну причину. Послідовниками А. Фрея у дослідженні когнітивної природи мовних девіацій стали І. Джордан, В. Густу Ромало, Г. Дока. Дотримуючись динамічного принципу, вони навели значні докази того, що критерій норми, особливо мовної є змінним. Це дало змогу дослідникам розглядати девіації як «рушій прогресу» в розвитку мови.

Із когнітивною діяльністю людини тісно пов'язана і теорія міжмовних девіацій. До цього питання свого часу зверталися А.А. Леонт'єв, А.Б. Шевнин, М. Дебрєнн та ін. На думку дослідників, для успішного оволодіння іноземною мовою людині потрібно не лише опанувати систему мовних знаків цієї мови, а й особливості відповідної ментальної концептосфери, що значно наблизить її до пізнання метамови. У результаті опанування мовою у свідомості суб'єкта пізнання створюється «проміжна мова» – надзвичайно рухлива мовна система, яка має в будь-який момент часу свій, характерний лише для даної мови набір «правил» різного типу [4, 4]. Ця система утворена на основі правил, засвоєних із рідної та іноземної мови (мовних норм), а також правил, які створив сам суб'єкт пізнання (міжмовних норм). Міжмовні норми як правило є наслідком міжмовної інтерференції. Для того, щоб вони мали високий ступінь достовірності суб'єктові пізнання необхідний великий досвід як мовний, так і когнітивний. Тому на перших етапах вивчення іноземної мови перші слова та фрази стають міжмовними моделями і часто є джерелом девіацій. А отже, міжмовна девіація – це когнітивний процес, що знаходить відбиття в системі проміжної мови – одній з когнітивних систем свідомості, яка існує паралельно з первинною мовною системою – в результаті ігнорування системних і комунікативних властивостей одиниць іноземної мови на усіх її рівнях.

Інший підхід до мовних девіацій пов'язаний із проблемою мовотворчості, яку вивчають на рівні різних когнітивних процесів, що відбивають особливості мовної картини світу людини. Зо-

крема Р. Ленкер у своїй «Когнітивній граматиці» розглядає утворення мовних одиниць як вираження різних способів читання світу. Про когнітивні структури, що лежать в основі мовотворчості, говорять Дж. Лакофф і М. Джонсон у своїй теорії метафори. Основою мовотворчості вони вважають теорію номінації. А номінативну діяльність трактують не як здатність людини використовувати наявні мовні знаки, а як процес творчого освоєння дійсності. Велику роль у цьому процесі дослідники відводять лінгвокреативності як здатності інтерпретувати індивідуальну та ментальну концептосфери. У такому аспекті мовні девіації можна трактувати як наслідок лінгвокреативності. Саме таку інтерпретацію знаходимо у працях А.Ф. Журавльова та М. Матусек.

У галузі предметної номінації А.Ф. Журавльов бере за основу такі параметри загальної класифікації номінацій: програмованість/ непрограмованість номінативних одиниць; стандартність/нестандартність номінації; відповідність/невідповідність мовній нормі. Відповідно дослідник розрізняє чотири класи номінацій: 1) нормальні номінації, тобто ті, що відповідають нормам і усвідомлено з'являються в мові як новотвори; 2) мутації – номінації, для яких характерні регулярність та стандартність; 3) штучні номінації створюються свідомо, але з порушенням стандарту (слова, що виникають шляхом міжслівного накладання, так звані «скріпи» (бістер = білуга+стерлядь); випадки заміни однослівного називання фонетично близьким словом (шпаргалка – шпора)); 4) патологічні номінації – номінації, які виникають помилково, як наслідок різних перешкод екстра- та інтралінгвістичного характеру. Це явище дослідник пов'язує із формальним перетворенням слів під впливом хибної етимологізації [2, 67]. Нестандартними і ненормативними є штучні і патологічні номінації, при чому, штучні виникають усвідомлено, а патологічні – неусвідомлено. І хоча такі номінації лінгвісти трактують як відхилення від норми, тобто помилки, у теорії новітнього словотворення їх сприймають як засоби увиразнення індивідуального мовлення.

Вивчаючи новотвори, що не стали словниковими, М. Матусек класифікує їх за ступенем відповідності очікуваного актуалізованого значення слова контексту. Якщо контекст підтверджує припустиме значення слова, мова йде про непомітні словотвори. Якщо припустиме значення слова корегується контекстом, новотвір є помітним. А якщо припустиме значення слова зовсім не реалізується в контексті, новотвір слід вважати «екстремально» помітним [3, 38]. Штучні і патологічні номінативи є помітними і «екстремально» помітними. Такі номінації впадають в око самі по собі, незалежно від контексту. І хоча їхнє використання носіями мови не відповідає нормі, однак індивідуалізує мовлення.

А отже, у когнітивному аспекті мовна девіація трактується як результат неправильних дій суб'єкта пізнання або неправильні судження. Природа мовних девіацій пов'язана із пізнавальною діяльністю людини, опануванням ментальною концептосферою, рідною чи іноземною мовами, а також особливостями індивідуальної мовотворчості суб'єкта пізнання. З одного боку когнітивні помилки є одним із різновидів відхилень від норми, а з іншого – джерелом досвіду. Адже досвід не можна сформулювати лише через засвоєння правил, шлях до нього дуже часто лежить через подолання помилок. Тому кожна помічена і усвідомлена помилка у когнітивістиці сприймають переважно як цінний досвід, що є своєрідним рушієм для розвитку як самого суб'єкта пізнання, так і таких ментальних понять, як мова та концептосфера.

Список використаних джерел

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А.Вежбицкая / Перевод ... Е. В. Падучевой. – М.: Русские словари, 1996. – 412 с.
2. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А.Ф.Журавлев // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С. 45-108.
3. Медведева Т.С. Ключевые концепты немецкой лингвокультуры: монография / Т.С.Медведева, М.В.Опарин, Д.И.Медведева; под ред Т.И.Зелениной. – 2-е изд. стер. – М. : ФЛИНТА, 2012. – 161 с.
4. Пойменова А. А. Психолингвистические механизмы лексических ошибок / А.А.Пойменова // Семантика слова и текста: психолингвистические исследования. – Тверь, 1998. – С. 84-89.
5. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 315 с.
6. Сучасна українська літературна мова : підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; за ред. А.П.Грищенка. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

Анотація. У статті зроблено спробу наукового осмислення поняття «помилка» у когнітивному аспекті.

Автор на основі аналізу процесів пізнання та відбиття їх у свідомості та мові визначає механізми виникнення когнітивних девіацій. Розглядає підходи різних дослідників до визначення й класифікації помилок, що зумовлені особливостями людського пізнання.

Ключові слова: *пізнання, сприймання, первинна і вторинна мови, норма, відхилення, когнітивна девіація.*

Summary. *In the article the attempt of scientific interpretation of concept "mistake" in cognitive aspect is made. On the basis of cognition processes analysis and their reflection in consciousness and speech the author defines the mechanisms of cognitive deviations origin. Different scientists' approaches to defining and classification of mistakes, which are caused by peculiarities of human's cognition, are studied.*

In cognitive aspect the linguistic mistakes are differently interpreted. Some researchers study them as systematic mistakes in thinking or as the stereotyped deviations, which appeared on the basis of dysfunctional convictions, which got into cognitive schemes and may be easily identified while analysis of thoughts. The character of linguistic deviations is related with cognitive human's activity, his individual linguistic activity, his mental system of concepts mastering, with the help of native or foreign languages etc. At the same time the last kind of the activity may become the cause of interlingual deviations, as learning of the foreign language is the cognitive process, which reflects in the system of intermediate language (one on cognitive systems of the consciousness which exist in parallel with the primary linguistic system), in result of system and communicative characteristics of foreign language units ignoring on all its levels.

From one side, cognitive mistakes are interpreted as the norm deviation, form the other side – as the source of the experience. As the experience cannot be formed only through the rules mastering, the way to it runs through mistakes overcoming. That is why every noticed mistake in cognitive science is mostly interpreted as the valuable experience, which is the peculiar mover of development of cognition subject and of such mental conceptions as language and system of concepts.

Key words: *cognition, perception, primary and secondary languages, norm, deviation, cognitive deviation.*

Отримано: 9.02.2015 р.

УДК 81'373.231-053.31:81'276.11(477.83-25)

Дуда Л.Є.

МОТИВИ ВИБОРУ ІМЕН У СЕРЕДОВИЩІ НЕЗАМОЖНИХ ПРОШАРКІВ М. ЛЬВОВА (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

До питання мотивів найменування звертаються представники різних лінгвістичних традицій, досліджуючи їх на матеріалі білоруської, польської, російської, української мов (праці Ш. Аннакличева, Л. Белея, В. Івашка, Л. Луньо, В. Ніконова, С. Пахомової, П. Чучки, Е. Брези, М. Чапліцкої, М. Гурного та ін.).

Оскільки львівський іменник все ще потребує свого аналізу, в статті на матеріалі метричних книг греко-католицької церкви Св. Параскеви за 1900–1943 рр. з'ясуємо: 1) мотиви вибору імен (на основі позалінгвальної інформації метричних книг) та 2) вибір імен для новонароджених у сім'ях з низьким соціально-професійним статусом батьків. Для цього 11 тис. ім'явживань, отриманих з 1000 латиномовних та 1 376 україномовних метричних записів про хрещення парафіян у львівській греко-католицькій консисторії, проаналізуємо за допомогою методу кореляцій (дав змогу виокремити системні зв'язки між іменами та соціальними чинниками, зокрема соціально-професійним статусом особи), методу соціолінгвістичної інтерпретації (посприяв виокремленню одинадцяти соціально-професійних груп львів'ян першої половини ХХ ст.) та методу соціолінгвістичної реконструкції (допоміг відтворити чинники вибору імен для новонароджених). Елементи кількісного методу посприяли створенню частотної характеристики антропоодиноць та визначення потужності дії конкретних чинників найменування.

Розроблена методика дозволила виокремити чинники найменування, а також обґрунтувати належність львів'ян до одинадцяти соціально-професійних прошарків, зокрема представників вільних професій, службовців, підприємців (купців, власників майна), військовиків, ремісників, робітників, заробітчан, прислуги, осіб без зазначеного в метриках статусу, матерів-одиначок, повитух.